

Landskabet – set og indberettet

Haderup Sogn i 1800-tallet

Artiklen er et eksempelstudie på baggrund af en større undersøgelse om hegnsforhold. Der tages udgangspunkt i Haderup Sogn, hvorfra Frilandsmuseets hedegård fra Kølvrå kommer. Gennem et bredt anlagt kildemateriale fremtræder modstridende beretninger om de lokale landskabs- og hegnsforhold. Forskellene må tilskrives forfatterne kulturelle tilhørsforhold – ud fra påstanden om, at man ser det, som man har lært at se.

Indledning

På Frilandsmuseet har landskaberne siden 1999 være et af fokusområderne indenfor museets trestrengede koncept: Landskab-Bygning-Menneske. Inden for de seneste år er der løbende sket opretninger samt foretaget nye rekonstruktioner af egnsprægede landskaber og haver. Som et led i museets landskabshistoriske forskning fik jeg i 2001 til opgave at undersøge hegnsforhold i en række områder inden for perioden ca. 1750 til 1900. Med udgangspunkt i 10 af museets bygninger var det hensigten, gennem en bred kildemæssig tilgang, at forsøge at afdække, hvordan hegnsforhold og bygningernes nærlandskab havde set ud på hjemstedet. Resultatet af undersøgelserne skulle indgå i museets hegnsplan.¹

Parallelt med undersøgelsens praktiske del, herunder anvisninger på egnsbestemte forskelle i fletning af risgærder, skelgrøfters dybde og bredde, eller om tørvene skal vende græssiden opad eller nedad i et tørvedige, findes også en metodisk orienteret del. Det er den metodiske del, som jeg vil beskæftige mig med i nærværende artikel.

Udgangspunktet for undersøgelsen af hegnsforholdene var gennem en bred kildemæssig tilgang at opnå en tæt beskrivelse af de lokale forhold. Undervejs i forløbet stod det imidlertid klart, at kildematerialet delte sig i to retninger frem for at bidrage til et samlet billede af hegnsforholdene. Ofte var der end ikke overensstemmelse i fremstillinger om den samme lokalitet. Dette eksemplificerer en mangfoldighed af historier i kulturlandskabet, som er betinget af, hvilke øjne der ser, og hvilken betragtningsvinkel der anlægges.

Kildematerialets to retninger kan betegnes som henholdsvis de *officielle fremstillinger* og de *kulturhistoriske beretninger*. De officielle fremstillinger er makrohistoriske indberetninger om landbrugsforholdene; implicit hegnsfor-

Fig. 1. Frilandsmuseets gård fra Kølvrå i museumslandskabet. Foto: Else Michelsen.

holdene; foretaget af udvalgte embedsmænd. Når jeg bruger betegnelsen officielle fremstillinger er det, fordi materialet blev publiceret. Efterfølgende blev det udgangspunkt for eftertidens opfattelse af landbrugsforholdene under og efter udskiftningen. De kulturhistoriske beretninger er derimod et overvejende upubliceret kildemateriale, som giver indblik i de lokale hegnsforhold i undersøgelsesområderne.

Artiklen indledes med en præsentation af udgangspunktet for analysen, hvorefter de to kildegrupper præsenteres. Et afsnit vil herefter give en kort introduktion til hegnsforhold og hegnslove før og efter udskiftningen, og der afsluttes med et sammenfattende eksempelstudie med udgangspunkt i Frilandsmuseets gård fra Kølvrå ved Karup.

Den kildemæssige baggrund

Før Frilandsmuseets gårde og huse blev taget ud af deres oprindelige kontekst, var de, gennem et langt historisk forløb, rammen om menneskers liv og virke. De var en del af en tid og et sted med specifikke kulturlandskabstræk. Efter hjemtagelsen til Frilandsmuseet er bygningerne blevet låst fast, så de nu repræsenterer en bestemt periode. Omkring dem er konstrueret egnstypiske nærlandskaber, betinget af de til rådighed værende ressourcer – arealmæssige såvel som økonomiske.

Analyseområderne relaterede sig alle til Frilandsmuseets gårde og huse, og viser et så bredt udsnit af landsdelene som muligt; undtaget er egnene nord for Limfjorden samt det nordsjællandske område, da disse egne ikke er repræsenteret på museet. Bornholm indtager, som udpræget enkeltgårdsområde, en særstilling med hensyn til hegn og gærder, og er, ligesom de svenske og færøerske bygninger, ikke omfattet af undersøgelsen.

Bygningernes administrative tilhørsforhold til sogne og herreder er adgangsnøglen til kildematerialet, der består af publicerede og upublicerede kilder, som spænder over forskellige former for skriftlige indberetninger af statshistorisk og kulturhistorisk karakter. Centrale er mine undersøgelser i Frilandsmuseets arkiver samt på Samlingen Danmarks Nyere Tid, hvor *Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser* (NEU) har hjemme. Ligeledes er materiale fra Nationalmuseets topografiske arkiv samt billedarkivet indgået i undersøgelsen. Institut for Arkæologi og Etnologi stillede venligst arkivet med bondedagbøger til rådighed. På lige fod med det nævnte kildemateriale indgik rejsebeskrivelser, kortmateriale, topografiske kobberstik, tegninger samt periodens landskabsmalerier hjemmehørende på Statens Museum for Kunst, Den kongelige Kobberstiksamling, Den Hirschsprungske Samling, Nasjonalgalleriet i Oslo, Thorvaldsens Museum, Fyns Kunstmuseum og Ølgod Museum med flere.

Kildematerialet dækker kronologisk tiden fra ca. 1750 til 1900, der er en periode, hvor der skete store forandringer i kulturlandskabet som en følgevirkning af fællesskabets ophævelse og overgangen til individuel drift. I egne med god landbrugsjord begyndte kulturlandskabet fra sidste halvdel af 1700-tallet langsomt at ændre sig fra et åbent landskab til det landskab, som i dag betragtes som indbegrebet af idyl med grønne skove, bølgende kornmarker og blomstrende hegn. I hedeegnene med de magre jorder begyndte landskabet, som en følge af hedens opdyrkning, derimod først at ændre karakter sent i 1800-tallet.

De kulturhistoriske beretninger – en spørgeliste

I 1950 udsendte Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelse (NEU) spørgeliste nummer 11 *Gærder og Hegn*, som var udfærdiget af Ole Højrup. At indsamlingen blev sat i værk på dette tidspunkt, hang sammen med, at mulighederne for at opnå direkte viden om emnet var ved at forsvinde i takt med, at de mennesker, som var i besiddelse af lokalkendskab og som kunne huske, hvordan man opsatte hegn og gærder, var ved at dø ud. Næsten parallelt hermed foregik Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser, som var blevet påbegyndt i 1940'erne med det formål at undersøge og registrere gamle gårde og huse, mens det endnu var muligt at finde autentiske bygninger. Bondegårdsundersøgelserne er også

blevet konsulteret, men indholdet om hegnsforhold er for fragmentarisk, fordi fokus selvsagt var rettet imod bygningsundersøgelser.

NEU's spørgeliste er både omfattende og detaljeret. Formålet var i hovedtræk at søge oplysning om 1) *hvilke former* for gærder og hegn, der har været brugt, og *hvilken udbredelse* de forskellige former har haft i landet. 2) *Viden om opsætning og vedligeholdelse* i de forskellige egne. 3) De forskellige hegns-typers *betegnelse, egenskaber og anvendelse*. Der foreligger et omfattende materiale med i alt 405 besvarelser fordelt på 23 amter.

De meddelere, som bidrog til besvarelsen af spørgelisten, blev født i perioden 1860-80, så det var i sidste øjeblik at indsamlingen af mandsmindeberetninger blev foretaget. Bearbejdningen af NEUs spørgeliste om gærde og hegn giver overvejende et indtryk af hegnsforholdene i sidste halvdel af 1800-tallet. Når jeg siger overvejende, er det fordi, det etnologiske kildemateriale, modsat historiske begivenheder, er vanskelige at tidsfæste. I flere besvarelser forekommer tilbageblik til forhold, som var gældende i tiden omkring år 1800, lige som der ofte gives indblik i samtidens hegnsforhold i 1950'erne og 1960'erne, hvor de fleste besvarelser af spørgelisten tilgik NEU.

Da NEU udsendte spørgeskemaerne, var eksistensen af synlige tegn i landskabet fra tidligere tiders landbrugsdrift, herunder hegn og gærder, i fare for at forsvinde. Samfundsøkonomiske forandringer i løbet af 1950'erne, herunder mekaniseringen af landbruget, betød, at de nye pladskrævende landbrugsmaskiner havde svært ved at komme omkring på markerne. Større, sammenhængende dyrkningsarealer måtte tilvejebringes, hvilket medførte, at stengærder, levende hegn, jorddiger mange steder blev fjernet for at give plads til traktorerne. Mange stengærder endte som vejfyld i tidens hastigt voksende udbygning af vejnettet.

At relikter fra tidligere tiders landsbrugsdrift begyndte at forsvinde fra landskabet skabte røre i befolkningen, hvilket gav sig udslag i følelsesladede indlæg i samtidens aviser.² Holdningen var, at nedbrydning af gamle stengærder og omhugning af levende hegn måtte standses, fredning måtte iværksættes, så landskabet ikke blev ødelagt. Men fredning alene bevarer ikke landskabets udseende, kun en uforandret driftsform kan fastholde dette.

De officielle fremstillinger

Også i de officielle fremstillinger indgik brugen af spørgelister. Således er amtsbeskrivelserne og delvis landøkonom Gregers Begtrup's værker baseret på spørgelister. Dette kildemateriale dækker hovedparten af 1800-tallet og indeholder oplysninger om landbrugsforholdene implicit hegn i de enkelte amter. Ligeledes indeholder præsteindberetningerne til Oldsagskommissionen oplysninger om hegnsforhold.

I sine værker beskriver G. Begtrup landbrugsforholdene i perioden fra 1803 til 1812. I 1799 havde Begtrup ved kongelig bevilling gennem Rentekammeret fået midler til at dække rejseomkostninger til ekskursioner rundt i landet for at undersøge de lokale forhold. Foruden egne undersøgelser benyttede Begtrup materiale fra centraladministrationen, Rentekammeret, landvæsenskontorer samt Videnskabernes Selskabs kortlægning af landsdelene. Privat indhentede Begtrup oplysninger via et spørgeskema, som blev offentliggjort i Olufsens Oeconomiske Annaler.³ Ligesom i Erik Pontoppidans Danske Atlas baserede G. Begtrup sine undersøgelser på indberetninger fra proprietærer, præster og andre embedsmænd.

I 1807 nedsattes Oldsagskommissionen med det formål at registrere og frede fortidsminder i Danmark for dermed at sikre den nationale arv og fremme studiet af fortiden. Sammen med Fredskovsforordningen af 1805 var det de tidligste tiltag indenfor fredning af kulturminder og landskabsformer. I Oldsagskommissionens materiale ligger indirekte oplysninger, som fortæller om tidens hegnforhold, herunder nogle negative konsekvenser af statsadministrationens ivrige tilskyndelse til markfred. Ligeledes kan Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs uddeling af pengepræmier og sølvbægre til bønder, som opførte stengærder på deres jord, eller som senere i århundredet foretog jordforbedrende foranstaltninger, tænkes at have haft negativ indvirkning på nærliggende stengrave, langdysser og gravhøje, der i samtiden blev opfattet som materialedepoter.

Fra 1780'erne stod Landhusholdningsselskabet bag udgivelsen af de første afhandlinger og prisopgaver om indhegning og agerdyrkning. Endvidere udgav selskabet 19 bind under titlen *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i Oecomisk Henseende*, populært kaldet amtsbeskrivelserne. Formålet var at bibringe det enevældige styres embedsmænd pålidelige oplysninger om situationen i landbruget og om virkningerne af landboreformerne. På basis af ekskursioner til de respektive amter samt udsendelsen af spørgeskemaer til præster, amtmænd, godsejere, forpagtere med flere indkom en blandet samling indberetninger. I perioden 1826 til 1844 blev materialet revideret og suppleret af ikke mindre end 15 forskellige forfattere af embedselitær eller borgerlig, akademisk observans. Det er endvidere værd at bemærke, at Landhusholdningsselskabet kun havde ganske få bønder blandt sine medlemmer. Majoriteten af medlemmerne var godsejere, erhvervsdrivende og embedsmænd indenfor den civile, militære og gejstlige stand.⁴

Det manglende tidsmæssige sammenfald i indberetningerne taget i betragtning, må resultatet have været til ringe nytte som samlet oversigt for statsadministrationen. Men anvendt som historisk kildemateriale er der meget at hente om tidens, det vil sige embedsmandens eller den borgerlige akademi-

kers syn på bøndernes forvaltning af kulturlandskabet, herunder hegnsforhold.

I perioden mellem 1895 og 1904 udkom I.B. Kramp og S.C.A. Tuxens nye amtsbeskrivelser, som dækker perioden 1835 til 1904. Værkernes indhold er af en mere overordnet karakter, og blandt andet behandles amterne ikke enkeltvis, for som der står: *»at undgå trættende gentagelser, fordi udviklingen i samfærdselsmidlerne har udvisket egnenes forskelligheder.«*⁵

Kronologisk dækker Begtrups værker og amtsbeskrivelserne omtrent hele 1800-tallet, og forfatternes syn på landbrugsforholdene blev referenceramme for eftertidens viden om bønderne. Et fælles træk blandt forfatterne er holdningen til, at innovationsforløbet foregår ovenfra og ned gennem samfundslagene.

Bondens hegn – fra hævd til hegnslove

Der er især to perioder, hvor den menneskelige aktivitet har medført afgørende forandringer i landskabet. Den første store forandring foregik i forhistorisk tid, hvor befolkningen fra at have levet af jagt og fiskeri begyndte at dyrke jorden, hvilket periodiseres som overgangen fra jæger- til bondestenalder. Den anden store landskabelige forandring var en udløber af landboreformerne i slutningen af 1700-tallet, hvor ophævelsen af fællesskabet, omfordelingen af jorden, samt Fredskovsforordningen ændrede landskabets udseende i store dele af landet.

Overgangen fra jægerstenalder til bondestenalder fandt sted for omkring 6.000 år siden. Fra kystområderne flyttede befolkningsgrupper ind i landet. Deres kvæg græssede i de store skove, som dengang dækkede landet, og de fældede træer for at få plads til at dyrke jorden. Det må forekomme naturligt, at stenalderbonden værnede sine dyrkningsområder med hegn af materiale fra skoven. Arkæologiske undersøgelser har da også påvist mange spor efter disse oldtidsagre, hvis rester ofte er fundet på vor tids marginaljorder eller i nuværende skovområder.

Det oprindelige, skovrige naturlandskab begyndte herefter at ændre karakter. I løbet af bronzealderen (ca. 1.700-500 f. Kr.) forandredes græsningsskoven sig gradvist til overdrev, og det åbne landskab begyndte at vinde frem. Kulturlandskabet var fra middelalderen og til ind i 1800-tallet præget af landbrugets overvejende selvforsyningsøkonomi, med store arealer til græsning og overdrev samt engarealer, der gav hø til vinterføde for kreaturerne, der til gengæld leverede gødning til indmarkerne samt fungerede som trækdyr under markarbejdet. Det var den cyklus, som bondens år var underlagt og inddelt efter. Indtil i slutningen af 1700-tallet skete der ikke – hverken i teknologisk eller i driftsmæssig henseende – store ændringer indenfor det klassiske gård-

brug. Derfor var der også kontinuitet i landskabet, hvor det altdominerende indtryk var de åbne vidder med enkeltgårde, landsbyenklaver, købstæder og hovedgårde beliggende som spredte øer i landskabet.

Landskabslove

De forskellige lovkomplekser, hvis oprindelse fortaber sig i mundtlige traditioner og ældgammel sædvaneret, indeholder vidnesbyrd om reglerne for hegning i datidens bondesamfund. Det fremgår af vider og vedtægters oplysninger om lokale hegnsforhold og middelalderens forskellige landskabslove, der i løbet af 1100- og 1200-tallet blev nedskrevet. Senere blev lovenes bestemmelser vedrørende hegn og gærder udvidet og kodificeret i Christian Vs Danske Lov af 1683, som blev det enevældige styres gældende lov for hele kongeriget. Jyske Lov vedblev derimod at være gældende i Sønderjylland langt op i tiden. Kort fortalt var hovedreglen vedrørende hegning i landskabslovene og i Danske Lov, at enhver, som ville have markfred både i og udenfor fællesskabet, selv måtte sikre den ved at sætte hegn.

Landboreformernes hegnslove

Landboreformerne og udskiftningen medførte imidlertid et brud med det gamle hegningsprincip. Hensigten med udskiftningen var at opnå en mere rationel landbrugsdrift, som kunne give større afkast til bonden og dermed større skatteindtægter til det enevældige styre. Et selvforsynende landbrug var ikke længere tilstrækkeligt, fordi landet fattedes indtægter sammenholdt med, at den stigende befolkningsmængde i byerne skulle brødfødes.

I november 1757 nedsattes på kongelig befaling den første landvæsenskommission, hvis kommissorium var at undersøge og bringe oplysning om, hvad der hindrede væksten og fremgangen indenfor landbruget. Formålet var at ophæve fællesskabet, det vil sige separation af blandt andet overdrev, vangelag, skove og søer, i første omgang på Sjælland for senere at udvides til resten af landet.

I perioden fra 1758 til 1760 blev der udstedt love om ophævelse af markfællesskab og vangelag mellem flere landsbyer samt indhegning af overdrev. Der skete dog ikke de helt store fremskridt på området, så centraladministrationen nedsatte nye kommissioner til fremme af sagen.

Den endelige, sammenfattende forordning om udskiftning, med detaljerede forskrifter for ophævelse af fællesskabet, blev proklameret den 23. april 1781.⁶ Yderligere reformtiltag blev iværksat i november 1784 i forbindelse med nedsættelsen af Kommissionen for Frederiksborg og Kronborg amter, den såkaldte *Lille Landbokommission*, som i juli 1786 blev efterfulgt af *Den store Landbokommission*. Det var en stor og langvarig proces, der var blevet iværksat.

Ikke blot begyndte landbrugets fysiske rammer langsomt at ændre sig, men ophævelsen af fællesskabet og omfordelingen af jorden medførte også forandringer i bøndernes selvforståelse.

For at reformprocessen kunne tage fart, var det påkrævet at ændre Danske Lovs principper om, at den enkelte bonde selv måtte bære de omkostninger, som var forbundet med indhegning af jorden. Også lovens forbud mod indhegning af marker, enge med videre skulle ophæves, fordi de hindrede reformarbejdet. I 1794 kom lovændringen i forhold til hegnsparagrafferne i Danske Lov: Forordningen af 29. oktober 1794 om Hegn og Fred for Jorder i Danmark. Loven indeholdt 51 artikler om bondens hegnspligter – og den »... *ophæver alt hvad, som herom i Lov og Anordninger forhen har været Befalet ... maae hertil nøje efterlæses ...*«⁷ Ifølge Arent Steenstrups anbefaling skulle den nye lov forefindes hos enhver oldermænd og sognefoged, så der ikke opstod tågede udlægninger, nu hvor den nye lov erstattede landsbyvedtægternes rodfæstede bestemmelser om hegn og gærder.

Med udskiftningen steg behovet for permanente indhegninger, og pligten til at sætte varige hegn trådte i kraft ved årsskiftet 1796. Hvor man tidligere selv måtte hegne sig markfred til, var man ifølge den nye lov nu forpligtet til at sætte hegn, hvis ens nabo krævede det, og kunne der ikke opføres lovligt hegn, skulle man tøjre eller vogte sine kreaturer.

Enhver bonde skulle årligt sætte en bestemt mængde lovligt hegn i skellet til naboerne. De lovlige hegn blev nu nøje specificeret med hensyn til materialer, korrekte mål, placering, vedligeholdelse, fordeling af hegnspligt, hegnssyn osv. De varige hegn var højt prioriteret, men alligevel er risgærder nævnt under punkt 5. Kunne bønderne ikke selv skaffe hegnsplanter, skulle de af godsejerne forsynes med sættepile og anden beplantning eller anvises, hvor planter kunne hentes.

I begyndelsen af middelalderen betragtede bønderne skovene som deres ejendom, men da det tidligere så skovrige landskab i 1400-tallet begyndte at udvise mangel på træ, blev skovene opdelt i overskov og underskov. Overskovens bøg og eg blev forbeholdt kongen og adelen, der ejede jorden, mens bønderne måtte udnytte underskovens olden, øvrige træsorter og buskvækster samt græsningen. Bønderne stævnede eller beskar træerne i vinterhalvåret. Nyplantning var således ikke nødvendigt, da de stævnede træer igen skød op fra stødet. Denne form for skovdrift gav materiale til både gærdsel, gavntre og brændsel. Endvidere medførte stævning af træerne, at skovbunden ikke blev overskygget til skade for græsningen.

De mange foranstaltninger for at skåne skovene kulminerede med Fredskovsforordningen af 27. september 1805, hvorved det ejendomsretlige forhold til skovområderne blev præciseret, men da var skovene også nær ved at forsvinde.

På mikroniveau viser Bjarne Stoklunds undersøgelser af forholdene på Læsø, hvordan de kulturelle og socioøkonomiske forhold ændrede sig, da den sidste pind var brændt, og der ikke længere var skov tilbage på øen.⁸ Konsekvenserne på makroniveau, hvis ikke Fredskovsforordningen var blevet implementeret, havde været kolossale. Lovgivningen udvirkede, at fredskovområderne til evig tid skal være skovbærende.

Vider og vedtægter

I forhold til rigslovene giver landsbyvedtægterne et fint indblik i, hvordan hegnsforholdene reelt var i de forskellige egne af landet før udskiftningen. De ældste videbreve stammer fra 1500-tallet; men årstallene siger mere om tidspunktet for nedskrivningen end om deres alder.

Materialet er en rig kilde til indsigt i bøndernes dagligliv, herunder geografiske særpræg og socioøkonomiske forhold. I en videbog fra Ginding Herred i 1747 findes der blandt hegnsvilkårene en artikel om de forholdsregler, der skulle anvendes, hvis oldermanden ikke kunne læse og skrive. I så tilfælde skulle han altid have en skriftkyndig medhjælper, som kunne optegne overtrædelser af vedtægten.⁹ Dette fortæller indirekte om det skrevne ords stigende betydning i forhold til mundtlige aftaler blandt almenen.

Hovedindholdet i vedtægterne er sædvanligvis vilkår for hegn og ævred. De tilsåede marker skulle hegnes for at sikre markfreden, og man måtte ikke have flere kreaturer på fællesgræsningen, end man var berettiget til ifølge græsningsandelen. Andelens størrelse blev udmålt i forhold til gårdens særjod, toften.

Gærderne skulle være lukkede fra Valborgsdag, den 1. maj til kornet var i lade, men ikke længere end til Mikkelsdag, den 29. september – gærderne omkring rugvangen skulle dog være lukket fra Mortensdag, den 11. november. Disse datoer relaterede ikke alene til dyrkningsforhold, men var i det hele taget omdrejningsdage i bondens univers, som indikerede sommer og vinters begyndelse, skiftedage med videre. Endvidere indeholdt vedtægterne artikler om vedligeholdelse og hegnssyn, om fællesgræsning, vogtning, vangeled samt hvilke sanktioner, der trådte i kraft, hvis aftalerne ikke blev overholdt. Alt var nøje delt op og organiseret, så at ingen blev forfordelt.

I nogle egne af landet, eksempelvis i de jyske hedeegne, i skovegne, i marsken og på Bornholm var enkelgårdsbebyggelser dominerende. Dette forhold skyldtes enten økologiske eller kulturelt betingede særpræg. Enkeltgårde eller enestegårde udgjorde en bondes selvstændige dyrkningsenhed, uden dyrkningsfællesskab med andre gårde, men gården kunne, som andre fæstegårde, indgå i fæsteforhold til en hovedgård eller til kronen.

Fra egne med udpræget enkeltgårdsbebyggelse findes imidlertid også ved-

tægter om hegnsforhold. Således indeholder Vemb sogns videbrev fra 1744 artikler om hegn og grøftevolde og en særlig artikel, som gjorde det muligt at indgå aftaler om fællesgræsning i engstykket Giedstedkier, såfremt der opstod fodermangel.¹⁰ Da enkeltgårdsområder ikke var omfattet af et traditionelt landsbyfællesskab, var det således nødvendigt med en artikel, som kunne tillade fællesgræsning som en nødforanstaltning.

Vider og vedtægter med relation til undersøgelsesområderne tegner et billede af ganske organiserede hegnsforhold med præcise retsregler og sanktionsmuligheder. Vilklårene var naturligvis tilpasset landbrugsdriften i de forskellige områder, det være sig hedebrugene i Jylland eller de indviklede vangelag på Sjælland eller Lolland. For begge typer landbrug gjaldt det imidlertid, at ville bonden have fred på sine dyrkningsområder, måtte han sætte hegn eller vogte – og sådan havde det været fra Arilds tid.

Gennem århundreder har bønderne opsat hegn og gærder for at sikre landsbyens befolkning, afgrøder, husdyr og særjord ud fra det behov som tiden, driftsformen og den sociale organisation krævede. Det til enhver tid gældende hegnsbehov var og er således også i nutiden med til at præge landskabets udseende.

To kildegrupper – to historier

I det følgende vil jeg med udgangspunkt i Frilandsmuseet hedegård fra Kølvrå ved Karup præsentere de to ovenfor beskrevne kildegrupperes fremstillinger af landskabet og hegnsforholdene i lokalområdet. Først præsenteres de lokale beretninger, hvorefter de officielle fremstillinger holdes op herimod.

Ansgaard, som gården hed, før den kom til Frilandsmuseet, er fra Grove Sogn, der ligger i det store, midtjyske hedeområde omkring Karup. Det er et typisk enkeltgårdsområde. St. St. Blicher har beskrevet, hvordan landskabet forandrede sig, når man fra Østjylland drog ind i landet: »*Lige som Hederne bliver hyppigere og større bliver Kirker og Byer færre og længere fra hinanden. Ved Gaardene ser man i Stedet for Hæsse sorte Tørvestakke i steder for Frugthaver Kaalgårde. Store Lynggroede Moser skødesløst og ødselt behandlet, sige os at her er nok af dem. Intet markhegn, ingen Pileplantning gør mere skel mellem Mand og Mand; man skulle Tro, at alt endnu var i Fællesskab.*»¹¹

Gården fra Kølvrå blev selveje i begyndelsen af 1800-tallet, og på museet repræsenterer den tiden omkring 1850. Bygningernes spinkle og skævvredne bindingsværk stammer fra de krogede egekrat, som voksede, hvor forholdene tillod det, og delvis fra de granplantager, som var vokset til i slutningen af 1800-tallet. I forhold til de østjyske gårdes solide bindingsværk er tømmeret i Ansgaards bindingsværk nærmest at sammenligne med pindebrænde. Halm til tækning af taget var også en mangelvare, men lyng var der nok af. Derfor

Fig. 2. Hjemstedsfoto 1929. Frilandsmuseet købte i 1932 Ansgaard af Peter Lauridsen, som siden 1899 havde ejet gården, med henblik på, at hjemtagelse skulle ske efter hans død. I 1941 måtte gården imidlertid i hast hjemtages på grund af besættelsesmagts udvidelse af Karup Flyveplads. I baggrunden ses læhegn af nåletræer, som er i god vækst. Frilandsmuseets Arkiv. Foto: H. Zangenberg.

tækkede man skiftevis med halm og lyng, hvorved det karakteristiske stribe-
de tag fremkommer.

Grove Sogn er et eksempel på en sen udløber af de ændringer i sognetil-
hørsforholdet, som især fandt sted i Midtjylland frem til omkring 1850. Grove
Sogn blev oprettet i 1893 som et resultat af hedeopdyrkningen og en mere in-
tensiv landbrugsdrift, så oplysninger om Kølvrå før 1893 må derfor søges i Ha-
derup Sogn.¹²

Søgning efter besvarelser på NEU's spørgeliste om gærder og hegn fra Gin-
ding Herred, Ringkøbing Amt gav intet resultat. Naboherredet, Fjends Herred,
Viborg Amt blev derfor inddraget, hvilket gav nogle optegnelser fra Vroue og
Fly sogne, som ligger ca. 20 km nord for Kølvrå.

Den ældste meddelelse fra området blev født i 1867. Han beskriver, hvordan
der i Fly Sogn var tørvediger langs de veje, som førte fra gårdene ud til engen.

Fig. 4. Tørvediget omkring kålgården skal værne afgrøderne mod den stride vestenvind og sandflugt. Grønkålen var et vigtigt kosttilskud, men også løg og lægeurter hørte til i kålgården. Almindeligt forekommende sygdomstilfælde klarede madmoder selv. Malurt blev for eksempel brugt som kur mod mavesygdomme, til ølbrygning og til at sætte på snaps, men også til farvning, som middel mod møl og lopper eller som ormekur til fårene. Foto: Frilandsmuseets Arkiv.

Digerne var næsten mandshøje og ca. 2 alen brede. De var opsat som to mure af tørv med jordfyld imellem. I engene, hvor jordlodderne ofte var lange, satte bonden skelpæle i hjørnerne og en pæl midt på langsiden. Store sten var gravet ned i markens hjørner, for at markere, hvor skellet gik – så kunne man af-dække dem, hvis der opstod uenighed. En jordstrimmel med græs kunne også danne skel mellem markerne, men der var ingen indhegninger om de enkelte marker, heller ikke om gården, kun kålgården var indhegnet af et tørvedige.

Tørvemoser var en vigtig brændselskilde i de skovfattige hedeegne. En med-deler beretter om de store tørvemoser nær Kølvrå, som ud over at forsyne sog-net også leverede til egne, hvor der ikke var tilstrækkelig adgang til tørv. Mo-setørv blev brugt som brændsel i husholdningen op til omkring 1930, og under Den 2. Verdenskrig fik tørvne en renæssance som brændsel. Tørvegravning og hosebinderi var vigtige binæringer for egnens hedeboender.

Fig. 5. Hans Agersnap: Hus på den jyske hede. Vestjylland, som det så ud i min barndom, ca. 1900. Maleriet gengiver det åbne landskab med lynghede, mosehuller og spredtliggende gårde, som stadig var et almindeligt syn omkring 1900. Olie på lærred, 97,5x147,5 cm. Ølgod Museum.

Den store Feldborg Plantage på 3.543 tønder land, vest for Kølvrå, blev anlagt i 1828, men indtil slutningen af 1800-tallet, beretter meddelelsen, lå de fleste gårde og huse udsat for vejr og vind, måske med en enkel vindskævn pil eller hyldebusk ved siden af kålgårdsdiget.¹³

Besvareelserne af NEUs spørgelister er suppleret med Peder Knudsens dagbogsoptegnelser fra 1829-57.¹⁴ Peder Knudsen var hedebonde og sognerådsformand i Haderup Sogn, hvor han blandt andet havde sit tørveskær, hvorfra han solgte tørv. Kartofler blev dyrket på marken, og i kålgården stod blandt andet den uundværlige grønkål. Kartoffeldyrkning havde været almindelig på egnen siden slutningen af 1700-tallet, hvor de såkaldte Kartoffeltyskere slog sig ned i området ved Frederiks, lidt nordøst for Kølvrå.

Ifølge dagbogen satte Peder Knudsen i 1830 et nyt tørvedige ved stuehuset, og tørvene havde han gravet ved åbrinken langs Karup Å. Samme år anlagde han en ny kålgård, hvor han plantede over 60 pilekviste, som inden udplantningen havde ligget en måneds tid i møddingen. Peter Knudsens dagbog rummer mange optegnelser om grøftegravning og opsætning af tørvediger. Det var

en løbende proces, idet digejorden indgik i en cyklus. Når tørvedigerne havde stået et års tid, blev de brudt ned, og den gamle, udhvilede digejord indgik som jordforbedring i kålgården, eller den blev blandet i møddingen og spredt ud på marken. Optegnelserne er ikke præcise og instruktive, for de er lavet til Peder Knudsens eget brug, og han viste jo præcist, hvordan digerne skulle sættes. Ifølge optegnelserne blev tørvedigerne sat i juli måned og fik så lov til at sætte sig en måneds tid, før de blev færdiggjort.

Peder Knudsen var en driftig hedebonde, som opbrød hedearealer til kartoffeldyrkning og anskaffede sig plantagetræer. Det fremgår også af de mange dagbogsoptegnelser, at Peder Knudsen i november måned 1830 var med til at udstykke hedearealerne i nabosognet, Sevel Sogn.

Landsbyen Vium ligger ca. 14 km fra Kølvrå, og i sin topografi over Vium Sogn skrev præsten Niels Blicher i 1795: »*Fårene drives af hyrden hver dag, når vejret tillader det, det vil sige når lyngen ikke er dækket af sne*». ¹⁵ Får er nøjsomme dyr, og naturens gaver måtte udnyttes til det yderste i de magre hedeegne. Ifølge Blicher havde de store hedestrækninger siden Arilds tid været brugt til lyngslæt, tørvegravning og græsgange. Markerne var inddelt i 9-11 vænger, og ofte blev et stykke hede indtaget til opdyrkning. Uden om de dyrkede felter lå den endeløse hede.

På heden voksede enebær, som blev anvendt til gærdsel, da det hegnede godt og kunne holde i lang tid. Det blev dog ikke brugt ved husene, fordi det var for brandfarligt. Hvidtorn, eller hagetorn, kunne bruges til levende hegn, da de kunne opnå en god tykkelse dér på egnen, hvis de blev ladt i fred tilstrækkeligt længe. Hassel groede også villigt og blev brugt til redskaber. Ellers bestod vegetationen af lidt birk hist og her, noget elletræ i kærene samt lidt poppel og pil. ¹⁶

Beretningen om de enkelte spredte træer vidner om den magre jord og vindens magt i det åbne hedelandskab – her skulle hvidtjørnen således fredes for at kunne vokse.

Hegnsforholdene i Haderup Sogn – officielt

I årene mellem 1804 og 1807 gjorde Gregers Begtrup forundersøgelser til tredje bind om beskrivelser af agerdyrkningens tilstand i Nørrejylland, som udkom i 1812.

Kølvrå var, ifølge Begtrup, omgivet til alle sider af den milevide alhede. Egnen var fattig, med mangel på træer, vand og kreaturføde. Det fremgår endvidere, at udflytningen af gårde i denne del af landet var stærkt begrænset, og i Haderup Sogn var således kun fem ud af 55 gårde blevet udflyttet. ¹⁷ Begtrup har tilsyneladende ikke set en sammenhæng imellem driftsformen og den sparsomme udskiftning, for efterfølgende påpeger han, at bønderne efter ud-

skiftningen fortsatte med at opgive ævred. Det var efter Begtrups mening en uskik, som var til skade for den flittige og stræbsomme bonde.

Begtrup overfører her uden betænkning østdanske forhold med landsbyfællesskab på det midtjyske hedebrugs enkelgårdssystem. Et driftssystem der, ifølge videbrevet fra Vemb Sogn, åbnede mulighed for at indgå aftaler om fællesgræsning som en nødforanstaltning, ifald der opstod mangel på foder. Der er en tydelig diskrepans imellem Begtrups udlægning og de faktiske forhold inden for hedebruget.

I sin omtale af det træfattige landskab må Begtrup have overset Kongeskovene – et område på 1.650 tønder land nær Kølvrå i Vium, Thorning og Fredriks sogne. Tilplantningen blev påbegyndt i 1789, og de sidste 340 tønder land blev beplantet i 1824, hvilket fremgår af St. St. Blichers amtsbeskrivelse over Viborg Amt fra 1839. Det vil sige, at beplantningen stod på, imens Begtrup undersøgte egnen, men han fandt det tilsyneladende ikke væsentligt at omtale plantagen i sin beskrivelse.

Begtrup mente ikke, at jordbundsforholdene i området egnede sig til plantning af levende hegn. I næsten samme åndedrag påpeger han dog, at bønderne på egnen burde hegne noget mere for at skabe læ – også selvom mangel på sten og ordentlige tørv ikke var til stede. Jorddiger blev, ifølge Begtrup, alt for hurtigt nedbrudt, fordi græstørvene ikke var faste nok.

Begtrups oplysninger harmonerer dårligt med besvarelsen af NEUs spørge-
liste fra Fly Sogn, der beretter om de mandshøje tørvediger. Det er tydeligvis forbigået Begtrups opmærksomhed, at tørvedigerne indgik i en jordforbedringscyklus, som det også klart fremgår af oplysningerne i hdebonden Peder Knudsens dagbog.

Begtrup mente også, at de mange overflødige veje hen over jordlodderne burde nedlægges. Men på trods af den dårlige og mangelfulde hegning måtte han erkende, at der på egnen herskede mere markfred end det var tilfældet andre steder i landet, hvor naturen ikke frembød så mange vanskeligheder med hensyn til opsætning af hegn.¹⁸

Begtrup indså ikke, at hdebonden opsatte de hegn, som var nødvendige. Markfred blev opretholdt ved vogtning af får og kreaturer på de vidtstrakte hedearealer med de mange samfærdselsstier på kryds og tværs i landskabet.

Tre årtier senere, da amtsbeskrivelserne for Ringkøbing og Viborg amter udkom i henholdsvis 1833 og 1839, fremstår en vis forståelse af betingelserne for hedebrugets driftsformer hos J.C. Hald, der var sekretær i Landhusholdningsselskabet. For ifølge Hald var det, på grund af gårdenes isolerede beliggenhed, ikke nødvendigt at hegne. Andetsteds beklager Hald imidlertid manglen på indhegninger og de uholdbare jorddigers ringe vedligeholdelse.¹⁹ Hald

havde således alligevel ikke indset, at markfred i hedebruget blev opretholdt ved vogtning frem for indhegninger.

Hald oplyser, at udskiftningen på egnen blev påbegyndt i slutningen af 1790'erne, og mange steder var den forløbet let på grund af de mange enkeltgårde. Men i 1833 var der dog stadig hedeområder, som lå i fællesskab, fordi lodsejerne ikke kunne blive enige om udskiftningen. Hald fremhæver her Sevel Sogn som eksempel på manglende udskiftning.²⁰

Derved afviger Halds oplysninger fra Peder Knudsens dagbogsoptegnelser, hvor det fremgår, at han i november måned 1830 var med til at forestå udskiftningen af Sevel Sogn.

I 1899 udkom amtsbeskrivelserne over det sydvestlige Jylland forfattet af I.B. Krarup. Af værket fremgår, at heden i 1840'erne i flere sogne udgjorde op til fem sjettedele af det samlede areal. Ifølge statistiske oplysninger fra 1888 optog hedearealerne da også fortsat store dele af det område, som er omfattet af nærværende undersøgelse. I Ginding Herred var hedearealet således omtrent proportional med agerjorden.²¹

I 1830 var der ifølge I.B. Krarup så lidt skov i Ringkøbing Amt, at selv tøjrepæle måtte indføres fra Østjylland.²² Men i 1890'erne var der kommet mange nåletræer i Ginding Herred, da Hedeselskabet og andre private plantningsselskabers samlet havde anlagt 156 plantager i Ringkøbing Amt. Nogle steder blev der også plantet læhegn af bjergfyr eller gran omkring markerne.²³ I.B. Krarup beretter, at træplantningen ved gårde og huse i Ginding Herred var i fremgang, og at ved selv den mindste husmandsbolig var der en have med træer omkring, hvilket var til pryd og gavn for egnen.²⁴ Senere modsiger han sig selv ved at fremhæve, at havedyrkningen i Ringkøbing Amt generelt var ringe, da bønderne ikke havde smag for havesager, jordbundsforholdene var uegnede og vinden var for skarp på grund af manglende læplantning. Havedyrkning krævede tid og overskud, lød årsagsforklaringerne, og det var således kun ved præste- og herregårde, at der fandtes haver.²⁵

Herregårdshaver og præstegårdshaver er ofte fremhævet som gode eksempler i forhold til bøndernes simple kålgårde, og er således et tilbagevendende mønster i amtsbeskrivelserne og tidens lærebøger for landbruget. I.B. Krarups modstridende beretninger efterlader umiddelbart et noget forvirret indtryk af de faktuelle forhold i Ginding Herred, men de afdækker i virkeligheden de borgerlige filtre, som lokalforholdene er set og fortolket igennem. Måske beskrev I.B. Krarup i første omgang, hvad han virkelig havde iagttaget på stedet, for senere at forfalde til den traditionelle formelagtige fremstilling af forholdene.

I 1800-tallet udgjorde bønderne majoriteten af landets befolkning, men re-

sultaterne af deres virke og livsgrundlag blev fortolket og beskrevet af en lille udvalgt skare, som tilhørte en befolkningsgruppe med en helt anden social og kulturel baggrund. Ofte fremstilles bøndernes liv som traditionsbundet, med mangel på initiativ, frygt for fornyelse, manglende udblik etcetera.

De embedsmænd, som blev udpeget til at undersøge landbrugsforholdene, havde qua deres borgerlige, akademiske baggrund kun svage forudsætninger for at forstå de fremmede kulturer, som de mødte hos bønderne i de forskellige landsdele. Bøndernes livsmåder måtte oversættes for at give mening. Det, som embedsmændene så, måtte filtreres gennem en forståelsesramme, som byggede på borgerlige idealer. Den borgerlige elites opfattelse af bønderne satte dermed sit præg på den information, der tilflød Det kongelige danske Landhus-holdningsselskab og det enevældige styre.

Sammenfatning

En entydig sandhed findes som bekendt ikke. Øjnene der ser, og formålet med undersøgelsen, giver tilsammen en retningsbestemt tolkning af objektet, og enhver undersøgelse følger endnu et lag af repræsentation til historien.

Hegn og gærders tilstedeværelse eller fravær i landskabet er betinget af forskellige kulturelle, ideologiske og historiske forhold. Hegn er på den ene side fysiske bestanddele i landskabet, på den anden side er de symboler eller tegn, som først må afkodes, for at kunne danne mening.

I min undersøgelse af hegnsforholdene fik jeg, ud fra de værker om landbrugets tilstand, som blev udgivet i løbet af 1800-tallet, et overordnet billede af forholdene, som viste en stigende grad af generalisering, som århundredet skred frem. Embedsmændene har givetvis gjort deres bedste for at fremkomme med objektive oplysninger, men hvad var det de så, og hvordan fortolkedes synsindtrykkene?

Som følge af de officielle kilders overordnede struktur var det således ikke muligt at basere en analyse af hegnsforholdene alene på dette grundlag. Men hvorfor så ikke inddrage de detaljerede afhandlinger om hegn og gærd, hvoraf de første blev publiceret i 1780'erne og bruge dette materiale som udgangspunkt for rekonstruktioner af landskaber og hegn på Frilandsmuseet? Det pågældende materiale er ganske værdifuldt, men ikke væsentlig for undersøgelsen, fordi det er idealtyper og ikke lokale hegnsforhold der fremstilles.

August F. Schmidts afhandling *Hegn og Markfred* har siden udgivelsen i 1953 været det store samlede værk om hegnsforhold. Imidlertid bygger August F. Schmidt i overvejende grad sine undersøgelser på netop amtsbeskrivelserne og Gregers Begtrup værker, hvorved 1800-tallets syn på bondens hegn genfortælles.

Gennem det kulturhistoriske kildemateriale fremstår andre historier om

hegn og gærder. Det er, gennem de etnologiske kilders ofte nuancerede fremstillinger, muligt at komme tæt på hegnsforholdene i de enkelte sogne. Dette kildemateriale har således bidraget med oplysninger, som har kunnet uddybe de officielle indberetninger og ikke sjældent også korrigeret deres fremstilling af hegnsforholdene i undersøgelsesområderne.

Både besvarelserne på NEUs spørgeliste, dagbogsoptegnelserne og de officielle fremstillinger er skriftlige vidnesbyrd om hegnsforholdene i 1800-tallet. Der findes imidlertid også visuelle repræsentationer i form af landskabsmalerier, tegninger og kobberstik fra perioden. De er kulturelle artefakter på lige fod med andet kildemateriale, og de kan som sådan vise eksempler på landskabsforhold eller faktuelle hegnsforhold. Således er også dette kildemateriale et væsentligt element i undersøgelsen.

Som det fremgår af eksempelstudiet ændrer billedet sig, når man bevæger sig fra de mere generelle oversigter til beskrivelser af lokale hegnsforhold. Ved at se de to kildegrupper i forhold til hinanden træder en konstrueret virkelighed frem. Gennem de officielle fremstillinger får man indirekte indblik i de implicerede embedsmænds mentale univers – ganske som de første antropologer drog de ud og beskrev en fremmed befolkningsgruppe, bønderne. De beskrev naturen, landskabet og landbrugsdriften – ikke som tingene var i sig selv, men som produkter af deres eget verdensbillede. Den historie, som læses ud af disse tekster, er blevet til på baggrund af livsmønstre og opfattelser hos personer med rod i en borgerlig kultur.

I forsøget på at sammenstykke et billede af, hvordan tingene kan have været, er det relevant at inddrage mange forskellige kildetyper. Menneskets årtusindgamle interaktion med naturen har efterladt mange historier i landskabet. Det vil derfor forekomme naturligt at inddrage en bred vifte af fagdiscipliner i landskabsstudiet. Således at der, ud over de nødvendige kvantitative undersøgelser, som bunder i rent fysiske forhold, også inddrages landskabets immaterielle størrelser, i form af symboler og tillagte værdier. For det er ikke alene driftsformen, som på sigt ændrer landskabet, også menneskers indtryk af det fysiske landskab ændrer sig afhængig af tidens landskabssyn.

Noter

1. Artiklen er skrevet på baggrund af *Historier i landskabet – eller beretninger og officielle fremstillinger om hegn og gærder i bondesamfundet i Danmark ca. 1750-1900*. Upubliceret speciale ved Institut for Historie, Københavns Universitet 2002.
2. Til eksempel Olaf Andersen: »De gamle Stengærder«, *Fyns Venstreblad* 8. juli 1948. Ib Paulsen: »Levende Hegn hører til det danske Landskab«, *Aarhus Stiftstidende*, »Søndag« 20. januar 1951.

3. Begtrup, Gregers, bd. 1, 1803, indledning.
4. Pedersen, Finn Stendal, p. 27.
5. Krarup, I.B. og S.C.A. Tuxen, bd. 5, indledning.
6. Forordningen om Jord-Fælledskabets Ophævelse, med flere Foranstaltninger til Landvæsenets Forbedring udi Danmark af 23. april 1781.
7. Steenstrup, Arent, p. 95 ff.
8. Stoklund, Bjarne, 1985.
9. Bjerger og Søegaard, bd. II, p. 505.
10. Ibid. bd. III, p. 565.
11. Blicher, St. St.: *Udvalgte Noveller*. København 1910, p. 290.
12. Trap 1972, bd. XV, p. 9.
13. NEU nr. 28.671 Top.nr. 1707
14. NEU nr. 19.660 Top.nr. 2477. For en samlet analyse af Peder Knudsens liv og virke se Gudrun Gormsen: *Hedebonden: studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog 1829-1857*. København 1983.
15. Blicher, Niels, p. 6.
16. Ibid. p. 53.
17. Op.cit. Begtrup, p.12.
18. Ibid. p. 47.
19. Hald, J.C., p. 8, 17
20. Ibid. p. 64
21. Op.cit. Krarup, bd. III, p. 29 ff.
22. Ibid. p. 185 ff.
23. Ibid. p. 199, 188.
24. Ibid. 188.
25. Ibid. p. 362.

Litteratur

Utrykt materiale

Nationalmuseet:

- Gården fra Kølvrå (8), arkiv B-15
- NEU nr. 5.770 Top.nr. 1706 Optegnelser
- NEU nr. 28.671 Top.nr. 1707 Brændsel
- NEU nr. 19.660 Top.nr. 2477 kopi af og delvis transskriberet udgave af Peder Knudsens dagbog 1829-57.

Trykt materiale

Olai Andersen, »De gamle Stengærder«, kronik i *Fyns Venstreblad* 8. juli 1948.
 Gregers Begtrup, *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark*, København 1803-12.

- P. Bjerger og Th. Søgaard (red.), *Danske Vider og Vedtægter – eller gamle Landsbylove og Byskraaer*, bind I-V, København 1904-30.
- Claus Bjørn og Benedicte Fonnesbech-Wulff (red.), *Mark og menneske. Studier i Danmarkshistorie 1500-1800*, København 2000.
- Niels Blicher, *Topographie over Vium Præstekald 1795*, København 1924.
- St. St. Blicher, *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende. Viborg Amt*, København 1839.
- St. St. Blicher, *Udvalgte Noveller*, 2. udg. København 1910.
- Denis Cosgrove og Stephen Daniels (red.), *The iconography of landscape*, Cambridge 1988.
- James Duncan og David Ley (red.), *Place, Culture, Representation*, London 1993.
- Bo Fritzboeger, *Det åbne lands kulturhistorie ca. 1680-1980*, København 1998.
- Gudrun Gormsen, *Hedebonden: Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog 1829-1857*, København 1983.
- J.C. Hald, *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende. Ringkjøbing Amt*, København 1833.
- Poul Hansen, *Bidrag til det danske Landbrugs Historie*, København (1889) 1998.
- Anette Hoff, *Lov og Landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900-1250*, Århus 1997.
- Hans Jørgen Chr. Høegh, *Anvisning til et velindrettet Jordbrug for Gaardmænd, Husmænd på Landet, som have fået deres Jorder udskiftede af Fællesskab*, København 1811.
- Vivi Jensen og Chr. Adamsen (red.), *Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807*, bind I-IV, Århus 1995.
- I.B. Krarup og S.C.A. Tuxen, *Beskrivelse af Landbrugets udvikling i Danmark fra 1835 indtil nutiden*, København 1895-1904.
- Erling Mortensen, *De viste vejen...modtagere af landhusholdningsselskabets sølvbægre 1804-1969*, København 1969.
- Niels Juul Nielsen, »Bonden i hovedet«, *Folk og Kultur*, 1994, s. 48-65.
- Hans Edvard Nørregård-Nielsen, *Hedebilleder*, Silkeborg 1997.
- Ib Paulsen, »Levende Hegn hører til det danske Landskab«, kronik i *Aarhus Stiftetidende* »Søndag« 20. januar 1952.
- Finn Stendal Petersen, »Kunsten at spørge ret! En gennemgang af de nærmere omstændigheder vedrørende påbegyndelsen af de danske amtsbeskrivelser omkring 1820«, *Bol og By*, 1989:2, s. 7-42.
- Erik Pontoppidan, *Den danske Atlas*, 1763, fotografisk genoptryk København 1969.
- Casper Peter Rothe, *Kong Christian den femtes Danske Lov*, København 1750.

- August F. Schmidt, *Hegn og Markfred*, Brabrand 1953.
- C.F. Schmidt, *Indhegninger omkring Marker, Haver og videre*, København 1800.
- Peter Skautrup, *Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene*. 3. bind. Jyske Lov, tekst 4. København 1951.
- Arent Steenstrup, *Den danske Bondes Pligter og Rettigheder efter Lovene, saaledes som de vare ved Slutningen af det attende Aarhundrede*, København (1787) 1802.
- Bjarne Stoklund, »Economy, Work and Social Roles. Continuity and Change in a Danish Island Community of Læsø c. 1200-1900«, *Ethnologia Europaea*. 1985.
- Ewald Tang-Christensen, *Det jyske Almueliv*, bind I-III, København 1891.
- J.P. Trap, *Trap Danmark*, 5. udg. København 1953-72.
- Frans Wilhelm Trojel, *Fuldstændig Afhandling om alle Slags Indhegninger omkring Marker, Haver og Plantager som kan anvendes i disse Lande*, København 1784.
- L.M. Wedel, *Samlinger om Agerdyrkning og Landvæsen i Korthed*, Hæfte I, København 1792.

Forfatter

Else Michelsen (f. 1952). Cand.mag. i historie ved Københavns Universitet 2002. Siden 2003 projektansat museumsinspektør på Nationalmuseet, Frilandsmuseet. Forskning indenfor kulturhistoriske haver, landskaber og hegn. Frilandsmuseet, Kongevejen 100, 2800 Kgs. Lyngby.
E-mail: Else.Michelsen@natmus.dk